

NÉMETH RENÁTA

Aspektuális markerek grammatikalizálódásának rekonstrukciója a Guineai-öböl portugál alapú kreol nyelveiben

The verbal system of the four, genetically related creole languages spoken in the Gulf of Guinea (GPK) is based on the different aspectual and temporal value of the static vs. dynamic verbs. The aspect system of the GPK languages is unequivocally organized around the imperfective aspectual marker GPK KA. The GPK KA combined with the GPK SA 'to be' forms the progressive aspectual marker GPK SA+KA. Though the GPK SA+KA in the four languages appears in different forms, these differences can be easily explained with reference to sound changes. The reconstruction of the semantic evolution of the marker brings up more problems. The author suggests that the GPK KA had originally been the marker of the progressive aspect, however, it converted into general imperfective marker. The GPK SA 'to be' could have been appropriate for the re-marking of the lost grammatical function. At this point there emerges another question: how could the verb 'to be' appear in front of a verb preceded by an aspectual marker? Supposing that the GPK KA itself had been a verb, and knowing that it forms a fonological word with the verb, it is clear that the GPK {SA + (KA + V)} construction fits perfectly in the structural formula of the serial verbs used in the GPK languages. In the last section of the paper further arguments are presented in favour of the hypothesis.

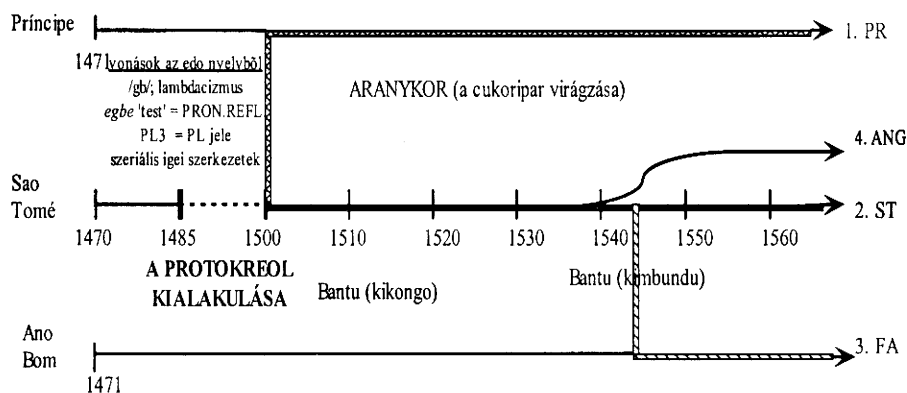
1. Portugál alapú kreol nyelvek a Guineai-öbölben

A Guineai-öböl szigetein ma négy portugál alapú kreol nyelv használatos: a Sãotomense (a São Tomé szigetén beszélt nyelv = ST), az Angolar (a São Tomé szigetén beszélt másik nyelv = ANG), a Princiense (a Príncipe szigetén beszélt nyelv = PR) és a Fa d'Ambu (az Ano Bom szigetén beszélt nyelv = FA). Hasonlóságukról már az első kreol tanulmányok is említést tesznek. Matos (1842: 107) arról ír, hogy a FA, „az Anno Bom-i nyelvjárás” ugyanaz, mint a São Tomé-i, csak jellemző rá egyfajta gutturális ejtésmód, amelyet az araboknál tapasztalunk. A PR-t illetően megjegyzi, hogy „szinte ugyanolyan, mint a ST, csak több benne az afrikai eredetű szó, kifejezés” (1842: 81). Az ANG-t sokáig nem tartották a többi nyelvvvel rokonnak. Valkhoff például kiemeli, hogy a FA, a ST és a PR három külön nyelv, bár sok közös vonásuk van, az ANG-t azonban kreolizálódó bantu nyelvnek véli (1966: 114). A négy nyelv kapcsolat-

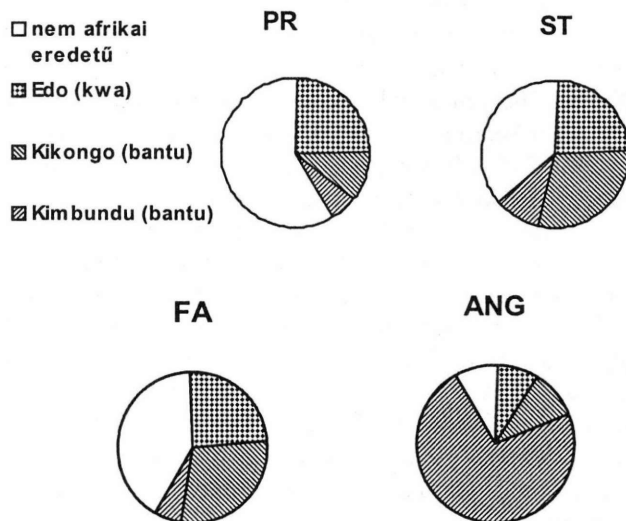
rendszerének vizsgálata és kidolgozása Ferraz (1979) nevéhez fűződik. Az ő elméletét finomították Lorenzino (1998) és Hagemeyer (1999) kutatásai. Tjerk Hagemeyer a gyarmatosítás történetét és a nyelvi tényeket tanulmányozva a Guineai-öbölben beszélt kreol nyelvek (a továbbiakban: GPK) hasonlóságát azok genetikus rokonságával, vagyis a kreolizálódás közös folyamatával magyarázza (1999: 77). Véleménye szerint a São Tomé benépesítése (1485) utáni első évtizedben kialakulhatott egy viszonylag stabil és fejlett protokreol nyelv. A kreolizációs folyamat lényegében ennek a protokreol nyelvnek a szigetcsoport többi tagján végbement divergens fejlődéseként fogható fel.

A Guineai-öböl kreol nyelvei közül elsőként kétségkívül a PR vált önállóvá. A PR őrzi a mai napig a legtöbb olyan nyelvi jegyet, amely az edo (másik nevén bini, a niger-kongói nyelvcsaládba tartozó kwa nyelv) szubsztrátumra utal. Másodikként a ST kezdte meg önálló életét, mégpedig – a bantu rabszolgáknak a 16. század második feléig tartó behurcolása miatt – állandó bantu nyelvi hatás alatt. Ezután a FA önállósult. Utolsóként, erős kimbundu hatás alatt jött létre az ANG, a cukornádültetvényekről elmenekült rabszolgák nyelveként.

Az 1. ábrán a Guineai-öbölben beszélt négy portugál alapú kreol nyelv egymáshoz viszonyított kialakulását vázolom sematikusán, a kreolizálódás folyamatát befolyásoló nyelvi, ill. történelmi körülményekre tett jelzésszerű utalásokkal. A 2. ábra a szóban forgó nyelvek szókincsének eredetbeli megoszlásáról ad képet.

1. ábra: A négy nyelv fejlődésének sematikus modellje

2. ábra: A szókincs megoszlása eredet szerint

2. A GPK nyelvek aspektusrendszere

Az 1. pontban vázolt, a GPK nyelvek eredetére és genetikus rokonságára vonatkozó hipotézisnek a fényében nem meglepő, hogy a négy nyelvben az idő-mód-aspektus (tense-mood-aspect = TMA) rendszeren¹ belül az aspektus kifejezőeszközeit szemügyre véve viszonylagos egyformaságra találunk.²

¹ A nyelvtan egyik legfontosabb szegmense, ahol a kreol nyelvek párhuzamai már a kreolisztika kezdeti időszakában szemet szúrtak a kutatóknak maga a TMA rendszer. Tekintve, hogy a kreol nyelvek egyik jellegzetessége a flexió teljes hiánya, az ige számát és személyét az előtte álló névmás vagy főnév jelöli. A TMA markerek általában a névszói rész és az ige közé ékelődnek be: a szinte mindig a változatlan főige előtt jelennek meg, mégpedig nagyjából ugyanabban a sorrendben, és nyilvánvalóan nagyon hasonló szemantikai értékkel. Így: PRON/N + (NEG) + TEMP + MOOD + ASP + V. Ha kreol nyelvek TMA rendszereit vizsgáljuk, Derek Bickerton idevágó munkái (1975, 1981, 1984) manapság gyakorlatilag megkerülhetetlenek.

² Meg kell jegyezni, hogy a rendelkezésemre álló szűkös nyelvi anyag és az anyanyelvi informátorok hiánya bizonyára szintén hozzájárult ehhez az eredményhez.

2.1. Statikus vs. dinamikus igék

A Guineai-öbölben beszélt négy kreol nyelv igerendszere a jelöletlen (\emptyset) statikus, ill. dinamikus igéknek tulajdonított eltérő aspektuális és – ebből következően – temporális érteken alapul.³ A statikus igék (pl. 'birtokol', 'van valahol', 'vki vmi, ill. vmilyen', 'akar', 'kíván', 'lehetséges') a mondatban megjelenített szituációt imperfektív aspektusból, és így jelenidőbeliként reprezentálják. Ezt látjuk az (1–2) példában, ahol a \emptyset a téma szempontjából releváns aspektusmarker zéró fokon való jelenlétét jelöli:

(1) ANG *Bandela fanthêzi na \emptyset tha ku ê singina wa.*
zászló francia Neg1 \emptyset birtokol Emf embléma Neg2
'A francia zászlón nincs embléma.' (Maurer 1995: 102)

(2) FA *Bô \emptyset tê ô bô xa kumu.*
2Sg \emptyset birtokol Emf 2Sg \emptyset eszik
'Ha van, akkor edd meg!' (Post 2000: 131)

A dinamikus igék ('megy', 'beszél', 'megpróbál', 'felébred', 'úszik', 'eszik') inherensen, azaz jelöletlen formában perfektív aspektuális értékűek, és így a mondatban reprezentált szituációt múltidőbeliként jelenítik meg.⁴ Ezt a (3–4) mondat példázza:

(3) PR *Têtuga \emptyset tenta rêgê pa ê we bêbê awa.*
teknősbéka \emptyset próbál(t) felkel felé 3Sg megy iszik víz
'A teknősbéka megpróbált felkelni, hogy elmenjen vizet inni.'

³ Bickerton a statikus és dinamikus igéket elsősorban a nekik tulajdonított temporális érték alapján különíti el. A magam részéről több, itt nem részletezendő okból adekvátabbnak tekintem a nekik tulajdonított aspektuális értékre alapozni a megkülönböztetést.

⁴ Ez természetesen azt jelenti – ahogy arról alább majd szó is esik –, hogy ha a beszélő a statikus igéket múlt időbeli alakban kívánja szerepeltetni a mondatban, akkor szükséges eléjük illeszteni egy temporális markert (Temp). A Guineai-öbölben beszélt négy kreol nyelvben az időjelölő morféma a GPK *TAVA*, amely egyértelműen a portugál *estar* 'lenni' igének az imperfektív múlt idejű alakjából (*estava*) származik, és előidejűséget jelöl: [+ANT]. Pl.:

ST *Ni ûa ngê na ta sen ku ka lemba di kwa se fa.*
nem egy ember Neg1 [+ANT] van aki KA emlékszik -ról2 dolog Dem Neg2
'Senki se volt, aki emlékezett arra a dologra.'

Amint majd alább látni fogjuk, a dinamikus, azaz inherensen perfektív aspektuális és múlt idejű temporális értékkel bíró igék jelen idejű alakját aspektuális markerekkel lehet előállítani. Az ilyen igék a GPK *TAVA* időjelölő morfémával együtt nem fejeznek ki régmúltat, mert ezekben a nyelvekben nincs időegyeztetés a tagmondatok között. Egyszerűen a referencia-, ill. a beszéidő-höz képest teszik előidejűvé az igével megnevezett cselekvést.

- (4) ST *Jingantxi Ø kudji*: [...]

óriás Ø válaszol(t)

'Az óriás válaszolt: [...]' (A menina e as cabras, 124)

Összefoglalva:

Ige	Inherens aspektuális érték		Inherens temporális érték
statikus	imperfektív	→	jelen
dinamikus	perfektív	→	múlt

2.2. GPK KA + V

A Guineai-öböl kreol nyelveinek aspektusrendszere egyértelműen a GPK KA aspektuális morféma köré szerveződik. A GPK KA szimbólum egyesíti a négy kreol nyelv megfelelő allomorfjait. A szakirodalomban ezt a GPK KA morfémát a habituális aspektus jelölőjeként tartják számon. Az aspektuális marker az ige előtt áll, így a szekvencia szerkezete: GPK KA + V. Ha a GPK KA disztribúcióját vizsgáljuk, kiderül, hogy valóban reprezentálhatja az – akár statikus, akár dinamikus – igével leírt situációt habituális aspektussal, ahogy az (5)-ben látjuk. Emellett a generikus olvasatot is lehetővé teszi, főképp 'mindig', 'mindennap', 'gyakran' jelentésű időhatározók társaságában, vagy a kommunikációs helyzetet figyelembe véve, amint azt a (6) mutatja.

- (5) ST *E ka tlabá ni kampu aa?*
3Sg KA dolgozik (~ott) Loc mező Interrog
'A mezőn dolgozik?' (Ferraz – Valkhoff 1975: 19)
- (6) ST *Nganha ka dwenci, ola ku a na ka de kume fa.*
tyúk KA beteg óra Conj Pron.Ind Neg1 KA ad(ott)-3Sg eszik (evett) Neg
'A tyúkok megbetegszenek, mikor nem adunk nekik enni.' (T. Hagemeyer személyes közlése)

Ugyanakkor, más kontextusban – erre példa a (7) – a GPK KA progresszív aspektust jelenít meg, sőt – ahogy a (8) tanúsítja – jövő idejűséget is kifejezhet.

- (7) ST *No ka kanta, no na ka tlabá fa.*
1Pl KA énekel(t) 1Pl Neg1 KA dolgozik (~ott) Neg2
'(Most éppen) énekelünk, nem dolgozunk.' (Valkhoff 1966: 110)

- (8) ST *Mê Pô, bô ka ba tela ku tê kume sê awa.*
 Mê Pô 2Sg KA megy (ment) föld Conj van étel nélkül víz
 'Mê Pó, te arra a földre méész, ahol van élelem, de nincs víz.' (Soya de sun alê ku sun jingantxi, 182)

Összefoglalva és általánosítva a GPK KA funkcióit láthatjuk, hogy a mondatban ábrázolt szituációt imperfektív aspektussal jeleníti meg. Ez az általános imperfektív aspektus nyer speciálisabb – habituális, generikus, progresszív, sőt jövő idejű – aspektuális interpretációt a mondatban, mégpedig a mondat többi elemének szemantikai jegyei által és/vagy a kommunikációs helyzet tekintetbe vételével.

2.3. GPK SA+KA + V

A Guineai-öböl kreol nyelveinek másik aspektuális markere a progresszív aspektus kifejezője, a GPK SA+KA. Maga a progresszív aspektust kifejező igei szerkezet tehát a következőképp néz ki: GPK SA+KA + V. A különböző nyelvekben – legalábbis első pillantásra – viszonylag eltérő alakokban jelenik meg: ST *sa ka ~ ska ~ xka* : PR *sa* : ANG *thêka ~ thaka ~ tha* : FA *sa xa ~ sxa*. Ha azonban az allomorfokat összevetjük egyfelől az adott nyelvbéli létigével, másfelől a GPK KA megfelelő allomorfjával, azonnal kitűnik, hogy a progresszív aspektus markere minden öbölbeli kreol nyelvben a két morféma különböző fokú összeolvadásával jött létre. Ezt a következő táblázat szemlélteti:

	létige	GPK KA	GPK SA+KA
ST	Sa	ka	sa ka ~ ska ~ xka
PR	Sa	ka	sa
ANG	Tha	ka	thêka ~ thaka ~ tha
FA	Sa	xa	sa xa ~ sxa

A GPK SA+KA allomorfjai lehetővé teszik, hogy felvázoljuk a fent említett két morfémából álló szekvencia grammatikalizálódásának folyamatát. Ismeretes, hogy a grammatikalizáció során a folyamatban részvevő elem(ek) hangalakja és szemantikai tartalma megváltozik. Az előfordulási gyakoriság növekedésével és az artikulációs energia-befektetés csökkenésével a forma tömörödik (fúzió), ill. kopásnak indul. Ezenközben a formához kapcsolódó, eredetileg fogalmi jelentés grammatikai jelentéssé válik.

Ami a formai oldalt illeti, miután a két morféma egymás mellé került (vö. ST *sa ka*, ANG *thaka*; FA *sa xa*), az újonnan létrejött fonológiai szó bizonyos fonetikai változásokat szenvedett. A legszembeötlőbb változás az első szótagi

intervokalikus *-a-* kiesése: ST *sa ka* > *ska*, FA *sa xa* > *sxa*. Kevésbé nyilvánvaló az ANG *tha* és a PR *sa* fonetikai fejlődése, hisz ezek az adott nyelv létejével tűnnek homofónnak. Maurer szerint (1997: 427–9) ebben a két esetben az intervokalikus *-k-* kiesése után végbement a keletkezett hiátus megszüntetése: ANG **tha ka* > *tha a* > *tha*, ill. PR **sa ka* > *sa a* > *sa*.

3. A GPK SA+KA szemantikai fejlődése a grammatikalizációs folyamatban

Ami az GPK SA+KA aspektuális marker szemantikai fejlődését illeti, legalább két kérdés vetődik fel. Az izgalmasabb probléma az, hogy miképp jelenik meg egy ige egy olyan ige előtt, amely aspektuális markerrel van ellátva, azaz miképp jön létre a GPK 'létige' + KA + V szerkezet. A másik kérdés ebből következők: Hogyan válhat a létige (GPK SA) és az utána álló imperfektív marker (GPK KA) a progresszív aspektus jelölőjévé (GPK SA+KA)? Más szóval: mit mondhatunk ennek a grammatikai morfémanak a szemantikai fejlődéséről a grammatikalizációs folyamat során?

Hogy ezeket a kérdéseket megközelíthessük, elkerülhetetlennek tűnik megvizsgálni a GPK KA morféma etimológiáját és grammatikalizációjának lehetséges útjait. Ha a portugálból származtatjuk, két etimológia merül fel. Eszerint eredhet a port. *ficar* [fikár] 'marad' igéből, ill. a port. *cá* [ká] 'itt' adverbiumból. Lényegében mindkét lexéma a beszédhelyzet „itt”-jére vonatkozik, azaz – metonimikus alapon, az időegyesre vetítve – a kommunikációs helyzet „most”-jára. Ez a funkció kétségkívül a progresszív aspektus funkciójának felel meg.

Ezen a ponton egy érdekes hipotézist fogalmazhatunk meg. Lehetséges-e, hogy a GPK KA aspektuális marker eredetileg a progresszív aspektus jelölője volt, és csak idővel általánosult a jelentése, és vált az imperfektív aspektus jelölőjévé?⁵ A progresszív aspektust jelölő nyelvi elemek ilyen irányú fejlődése jól ismert a világ nyelveinek történetében (Dahl 1987; Bybee 1985),⁶ míg az

⁵ Ahogy a 2.2. (7) példájában látjuk, a GPK KA dinamikus ige előtt progresszív aspektust is kifejezhet, ezt az aspektuális értéket azonban csak adott beszédhelyzetben veszi fel az ige, ahogy más esetben a habituális aspektuális értéket, a generikus jelentést, ill. a jövőidejűséget.

⁶ Dahl a következőképp írja le a folyamatot: „In order for a progressive to become an imperfective it must lose the special senses associated with its original semantics, such as specifying a limit on the period of time in which an activity is ongoing, and implying involvement of the subject, and come to signal a situation that is simply ongoing at reference time, which may encompass situations that are repeated, habitual or continuous” [Ahhoz, hogy egy progresszív marker imperfektív markerré váljon, el kell veszítenie eredeti szemantikájához kapcsolódó speciális jelentésjegyeit. Ilyen az, hogy korlátozza azt az időintervallumot, amelyben a cselekvés zajlik, ill. implikálja az alany aktivitását. Úgy kell reprezentálnia a situációt, mint ami egyszerűen

ellentett irányú változásra, azaz, hogy egy általános imperfektív marker funkciója leszűküljön kizárólag a progresszív aspektus jelölésére, nincs példa.

Okfejtésemnek ezen a pontján térjünk vissza a GPK SA + KA progresszív aspektusmarker grammatikalizációjának kérdéséhez. Ha feltesszük, hogy a GPK KA eredetileg arra szolgált, hogy a mondatban megjelenített szituációt progresszív aspektussal ábrázolja, valószínűnek tűnik, hogy miután (vagy miközben) általános imperfektív markerré vált, a TA rendszerben vákuum (üres hely, hiány) keletkezett, hisz elveszett egy morféma, amely egy kommunikatív szempontból releváns funkciót jelölt. Mint tudjuk, ilyen esetekben a beszélők újrajelölik a régi funkciót, más szóval egy szemantikai szempontból megfelelőnek talált elemet kezdenek használni, amely lehetővé teszi a kognitív síkon meglévő funkció nyelvi megjelenítését. Ha ezt a forogatókönyvet elfogadjuk, máris világossá válik, hogy az inherensen progresszív aspektuális értékű GPK SA létige miért kombinálódik a GPK KA aspektusmarkerrel a progresszív aspektus kifejezése érdekében.

Végül arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy miként jelenhet meg a létige egy aspektuális markerrel ellátott ige előtt. E tekintetben kulcsfontosságú az általános imperfektív marker és az utána álló ige szoros kapcsolata, amelynek hatására még az ige hangsúlya is módosul.⁷ Ily módon pontosabbnak tűnik a szerkezetről GPK {SA + (KA + V)} formában beszélni. Ez a szerkezet tökéletesen illeszkedik a szeriális igék strukturális képletébe.

Anélkül, hogy ismét a részletekbe bocsátkoznék, Tjerk Hagemejert idézem: „a szeriális igei szerkezetek jellegzetessége, hogy olyan igei szekvenciák, amelyek egyetlen eseményt fejeznek ki, és amelyeknek az európai nyelvekben prepozíciókkal vagy határozószókkal társított igék sora felel meg” (1999: 82). Ő a következő módon foglalja össze – mintegy képletként – a szeriális igei szerkezetet: [NP1 NEG1 M T ASP-V1 (NP2) ASP-V2 (XP) ... NEG2].

A szeriális igék használata a Guineai-öböl kreol nyelveinek grammatikájában rendkívül fontos modul. McWorther (1992; 1997) szerint szeriális konstrukciók

fennáll a referenciaidőben, és ez magában foglalja az ismétlődő, a szokásos és a folyamatosan fennálló szituációkat] (Dahl 1987: 82–83).

⁷ Legalábbis a ST-ben (Hagemejer 2000b). A nem-jelölt ige hangsúlya általában az utolsó szótagra esik. Ha a ST *ka* áll előtte, az aspektuális marker az ige első szótagjára vonzza a hangsúlyt, ahogy az (A)-ban láthatjuk, ill. szétszórja a hangsúlyt mindkét szótagon, mint a (b)-ben. Ez azt jelenti, hogy a ST *ka* aspektuális marker és az ige fonológiai szót alkotnak.

(a)	ST	<i>Bo tomá kwa se.</i>	→	<i>Bo ka tóma kwa se.</i>
		2SG vesz dolog DEM	→	2SG KA vesz dolog DEM
		'Elvitted azt a dolgot.'	→	'Elviszed azt a dolgot.'
(b)	ST	<i>Inen ligí mina.</i>	→	<i>Inen ka ligí mina.</i>
		3PL felemel lány	→	3PL KA felemel lány
		'Felemelték a kislányt.'	→	'Felemelik a kislányt.'

csak azokban a kreol nyelvekben fordulnak elő, amelyek rendelkeztek szerializáló szubsztrátummal. Ebből a szempontból jelentős, hogy az afrikai földrészen az egyetlen szerializációval élő nyelvcsoporthoz a kwa nyelvek családjához tartozik.⁸

Ha a két lehetséges portugál etimológia közül az igei eredetet fogadjuk el, azaz, hogy a GPK KA a port. *ficar* [fíkar] 'marad' igéből származik (ezt egyébként itt nem részletezhetjük más típusú érvek is támogatják), világossá válik, hogy V1 pozícióban jelenhetett meg a V2 előtt a progresszív aspektus jelölőjeként. A grammatikalizációs folyamat során a V1 az eredeti V2-vel egyetlen egységgé alakul. Ez két fontos következménnyel jár. Egyfelől a szerkezetben a V1 helye üressé vált, másfelől a GPK KA jelentése általánosul, és így a morféma a továbbiakban az általános imperfektív marker szerepét tölti be.

Ha a Guineai-öböl kreol nyelvei aspektusrendszerének fejlődését próbáljuk rekonstruálni, ebben a feltételezett szakaszban a GPK (KA + V) kombinációt megelőzhetette egy másik ige a V1 üressé vált helyén, amely alkalmas volt arra, hogy újrajelölje a beszélők tudatában továbbra is létező progresszív aspektust. Ennek a funkciónak a betöltésére, ahogy láttuk, a létige tökéletesen alkalmas.⁹ A nyelvtörténetből jól ismert jelenség a kontrakció: két egymás mellett gyakran megjelenő nyelvi elem a beszélők nyelvi tudatában egységként jelenik meg, amely jelen esetben megelőzi a főigét. A kontrakció általában formai redukcióval is együtt jár. A grammatikalizációs folyamat rekonstruált fokozatait a következőkben foglalom össze:

	T	A	V1	A	V2
1.			KA		V
2.				KA	V
3.			SA	KA	V
4.				SA+KA	V

⁸ Habár – legalábbis a kutatás jelenlegi szakaszában – a szerkezet eredetének nincs nagy jelentősége, érdemes megjegyezni, hogy látszólag hasonló szerkezetek a többnyelvű környezetben használt univerzális egyszerűsítési stratégia alkalmazása nyomán is létrejönnek, amikor a főbb lexikális kategóriák elemeit konkatenációval rendeljük egymás mellé.

⁹ Ferraz szerint a ST *ska* morfológiai szerkezetében a *sa* a létige, a *ka* pedig a főigét megelőző szeriális ige („*sa* is the verb 'to be', and *ka* is the serial verb KA preceding the main verb”) (Ferraz 1979: 82). A morfémaszekvencia szemantikai elemzésében azonban nem értek egyet Ferraz-zsal. Szerinte ugyanis a *sa* a jelenbe helyezi a cselekvést, a *ka* pedig a progresszív aspektust tulajdonítja az ábrázolt szituációnak („*sa* places the action in the present, and *ka* conveys the progressive sense”) (Ferraz 1979: 82).

Érdemes megemlíteni néhány olyan tényt, amely a bemutatott hipotézist támogathatja. Először is, ha McWorther kutatásai alapján elfogadjuk, hogy a GPK KA és a szeriális szerkezetek használata korrelál egymással, figyelemreméltó tény, hogy azok a portugál alapú kreol nyelvek, amelyeket Felső-Guineában beszélnek, nem élnek a szerializációval, és a kérdéses aspektuális markert sem ismerik.

Másodszor, ha egy kreol nyelv grammatikai markereinek lehetséges etimológiáját vizsgáljuk, különösen fontos, hogy tekintettel legyünk a konvergencia jelenségére (Bartens é. n.: 16), hisz a második nyelv elsajátításáról írt tanulmányok egyértelműen tanúsítják az anyanyelvi transzfer jelentőségét. A kreolisztikában ez azt jelenti, hogy a megszületőben lévő kreol nyelv beszélői elsősorban a szubsztrátumnyelvből ismert strukturális megoldásokhoz folyamodnak. Ez ebben az esetben azt jelenti, hogy a kognitív síkon létező grammatikai funkció kifejezésére, azaz az anyanyelvben használatos grammatikai morféma helyettesítésére egy szemantikai szempontból megfelelő portugál nyelvi elemet választanak. Az edo szubsztrátum, amely nagy hatással volt a Guineai-öbölben a 15. századtól formálódó protokreol nyelvre, szerializál és használ aspektuális markereket, köztük a magas tónusú – és hangalakjában a GPK KA morfémára erősen hasonlító – *ghá* morfémát, amely az imperfektív aspektus jelölője.¹⁰

Harmadik érvként érdemes figyelembe vennünk, hogy a fent vázolt hipotézis lehetővé teszi, hogy a Guineai-öböl kreol nyelveiben használatos, előidejűséget jelölő temporális marker, a már említett GPK TAVA = [+ANT] fejlődését koherensen magyarázzuk. Ahogy sok más kreol nyelvben, úgy a Guineai-öbölben beszélt portugál alapú kreol nyelvekben is az ún. abszolút-relatív igeidőrendszer használatos. Ebben a jelöletlen ige inherens temporális értékétől függően az előidejűség markere különbözőképp interpretálható. Nem meglepő, hogy a GPK TAVA, azaz a [+ANT] marker elsődleges funkciója az, hogy az inherensen jelen idejű statikus igét múlt idejűvé alakítsa. Ezt a (9) példázza:

- (9) ST *Kumu batata na tava sen fa, n kopla losu.*
 mivel krumpli Neg1 [+ANT] van Neg2 1Sg vesz rizs
 'Mivel krumpli nem volt, rizst vettem.' (Ferraz 1979: 79)

¹⁰ További magyarázatra szorul a magas tónusnak mélyre válása, mégpedig a ST *ka* tonális variánsainak nemrég történt felfedezése kapcsán. Az eddig egynek tartott morfémáról kiderült, hogy valójában kettő: a ST *ka* (és feltehetően a többi nyelv megfelelő morfémája is) az imperfektív aspektust jelöli, míg a ST *ká* (és feltehetően a többi nyelv megfelelő morfémája is) a feltételes módot (vö. Maurer 1997; Hagemejer 2000a és személyes közlés).

A GPK [+ ANT] marker vagy a jelöletlen ige előtt áll, vagy a {GPK [+ ANT] + (GPK KA + V)} szerkezetben jelenik meg, ugyanabban a helyzetben, ahol a GPK SA. Ez a marker (ST *tava* : PR *tava* ~ *taa* : ANG *ta*) nyilvánvalóan a portugál *estava* [istávə] 'volt' igealakból származik, és mind a négy vizsgált kreol nyelvben megegyezik a létige szintetikus módon megalkotott alakjával. Ha mármost a GPK SA aspektuális marker és a [+ ANT] temporális marker jegyeit egyesítjük, a fent említett szerkezetet –{GPK [+ ANT] + (GPK KA + V)} – szeriális igei struktúráként interpretálhatjuk:

T	A	V1	A	V2
TAVA			KA	V

Ebben az esetben az, hogy a szekvencia nem jutott a grammatikalizálódás magasabb fokára, valószínűleg azzal függ össze, hogy a statikus igék száma sokkal alacsonyabb, és így a szerkezet is kevésbé gyakran fordul elő.

A Guineai-öbölben beszélt kreol nyelvek aspektusrendszerét jellemző legérdekesebb vonás talán a kompozicionalitás. A fent vázolt elméleti keretben persze ez is jól magyarázható. A rendszer mindössze néhány alapvető morfémából áll. Ezek a GPK KA, a létige GPK SA és néhány aspektuális ige ('kezd', 'befejez', 'folytat', 'szokott', 'újra csinál'). Ennek ellenére a rendszer nagyon összetett aspektuális profilok kialakítását teszi lehetővé. Ezt igazolja az utolsó (10) példamondat, egy São Tomé-i beszélő szájából:

- (10) (ST) *Ê ka saka subli ka ba losa.*
 3Sg KA SA+KA felmegy KA megy ültetvény
 'Mindig fel szokott menni az ültetvényre.' (T. Hagemeyer személyes közlése)

4. Záró gondolatok

Dolgozatomban mindössze néhány hipotézis megfogalmazására, ill. a bizonyításra tett kísérletem erősen vázlatos bemutatására vállalkoztam. Mindez talán nem több egyfajta gondolati játéknál, amit a nyelvész űz a birtokában lévő nyelvi adatok és elméleti ismeretek összekapcsolhatóságán felbuzdulva.

A felsorolt szakirodalomból kiderülhet, hogy a GPK nyelvekkel sem beszélőik, sem a portugál nyelvészek nem foglalkoznak. Kutatóik kivétel nélkül más anyanyelvűek, akik persze saját – esetleg nem is nyelvészeti – képzettségüknek megfelelően, sokszor megfelelően megalapozott (nyelv)elméleti háttér nélkül igyekeznek a vizsgált nyelv valamilyen szinkrón leírását adni. Ezek

a szinkrón nyelvtanok a szintaxist gyakran már fel sem ölelik (így például elég nehéz példamondatokat gyűjteni az aspektuális érték vizsgálatához), és bizony, a négy nyelv grammatikáját együtt szemlélő kutató több ponton észleli, hogy egy-egy nyelvten szerzője itt-ott nagy valószínűséggel rosszul interpretálja a nyelvi jelenségeket. Ugyanez a gyanú sokszor magukkal a példamondatokkal szemben is fennáll, hisz a nyelvet nem beszélő kutatónak többnyire el kell fogadnia a nyelvten szerzője által megadott interpretációt. Sajnos, ahhoz sem áll rendelkezésre elegendő nagyságú szinkrón nyelvi korpusz, hogy a nyelvtenok állításait – a morféma disztribúciójának vizsgálatával vagy anyanyelvi beszélők bevonásával – felülvizsgáljuk.

A GPK nyelvekről gyakorlatilag nem maradtak fenn olyan szövegek, „nyelvemlékek,” amelyek lehetővé tennék, ill. hitelesíthetnék a történeti rekonstrukciókat. Ezen a területen tehát valóban csak a belső rekonstrukció módszere alkalmazható, figyelembe véve a világ nyelveinek vizsgálata alapján feltelezhető változási irányokat.

A dolgozat keretei sok helyütt arra kényszerítettek, hogy a kutatás háttérül szolgáló elméleti ismereteket épp csak felvillantsam, és a négy nyelv aspektus-rendszerének működését leegyszerűsítve mutassam be. Mondanom sem kell, hogy a valós(abb) kép közel sem ilyen egységes, például a statikus igék csoportján belül van egy néhány igéből álló alcsoport, amely részben a dinamikus igékhez hasonló viselkedést mutat.

A fenti gondolat kísérlet megosztásán kívül voltaképp az volt a célom, hogy a záróban megfogalmazott tényekre felhívjam a figyelmet. Jómagam a fenti – természetesen szélesebb körű – kutatómunka során szembesültem azzal, hogy így is lehet nyelvészeti tanulmányokat folytatni, ugyanakkor felmerült bennem a kérdés, hogy szabad-e, érdemes-e?

Az mindenesetre bizonyos, hogy azok, akik az emberi kogníció tükrében a nyelv eredetére, természetére és fejlődésére vonatkozó kérdések iránt érdeklődnek, a kreol nyelvek körében izgalmas és ígéretes kutatási témákat találnak.

Rövidítések

1, 2, 3 = személyjelölők

ANG = Angolar, a São Tomé szigetén beszélt egyik nyelv

ANT = előidejűség

Asp = aspektusjelölő morféma

Conj = alárendelő kötőszó (< port. *que* [kə] 'hogy')

Dem = mutató névmás

Emf = emfatikum

FA = Fa d'Ambu, az Ano Bom szigetén beszélt nyelv

- GPK = a Guineai-öbölben beszélt portugál alapú kreol nyelvek
 Loc = helyhatározó morféma
 M = módjelölő morféma: [\pm irreális]
 Neg = tagadó partikula
 NP = névszói csoport
 Pl = a többes szám jele
 INTERROG = kérdő partikula
 PR = Princiense, a Príncipe szigetén beszélt kreol nyelv
 Pron.Ind = határozatlan névmás
 Pron.Refl = visszaható névmás
 Sg = az egyes szám jele
 ST = Sãotomense, a São Tomé szigetén beszélt egyik nyelv
 Temp = időjelölő morféma: [\pm ANT]
 V = ige

Irodalom

- Bartens, Angela (é. n.), *Die iberoromanisch-basierten Kreolsprachen*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien.
- Bickerton, Derek (1975), *Dynamics of a Creole System*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bickerton, Derek (1981), *Roots of Language*. Ann Arbor, Karoma.
- Bickerton, Derek (1984), *The languagae bioprogram hypothesis*. *The Behavioral and Brain Sciences* 7: 173–88.
- Bickerton, Derek (1986), *Creole languages and the bioprogram*. In Newmeyer, Frederick J. (ed.) *Linguistics: The Cambridge Survey. II Linguistic Theory: Extensions and Implications*. Cambridge University Press, Cambridge. 268–284.
- Bybee, Joan L. – Dahl, Östen (1989), *The Creation of Tense and Aspect Systems in the Languages of the World*. *Lg* 13: 51–103.
- Bybee, Joan L. (1985), *Morphology*. John Benjamins, Amsterdam.
- Dahl, Östen (1987), *Tense and Aspect Systems*. Basil Blackwell, Oxford.
- Ferraz, Luiz Ivens (1975), *African influences on Princiense Creole*. In: Valkhoff (1975), 153–164.
- Ferraz, Luiz Ivens (1975), *The origin and development of four creoles in the Gulf of Guinea*. In: Valkhoff 120–125.
- Ferraz, Luiz Ivens (1979), *The Creole of São Tomé*. Witwatersrand University Press, Johannesburg.
- Günther, Winfried (1973), *Das portugiesische Kreolisch der Ilha do Príncipe*. Marburg an der Lahn. Magánkiadás.
- Hagemeyer, Tjerk (1998), *Tempo, modo e aspecto no São-Tomense (ST)*. Kézirat.
- Hagemeyer, Tjerk (1999), *As Ilhas de Babel: a Crioulização no Golfo da Guiné. Camões*. *Revista de Letras e Culturas Lusófonas* 6: 74–88.

- Hagemeijer, Tjerk (2000a), *Serialização e Gramaticalização em São-Tomense*. In: d'Andrade, E. – Pereira, D. – Mota, M. A. (eds.), *Crioulos de Base Portuguesa*. Associação de Linguística, Braga.
- Hagemeijer, Tjerk (2000b), *Serial Verb Constructions in Sãotomense*. Dissertação de Mestrado em linguística descritiva apresentada à Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa. Kézirat.
- Lefebvre, Claire (2000), *What do creole studies have to offer to mainstream linguistics?* JPCL 15: 127–153.
- Lorenzino, G. (1998), *The Angolar Creole Portuguese of São Tomé: its Grammar and Sociolinguistic History*. Ph.D. Dissertation. City University of New York.
- Matos, R. (1842), *Corographia histórica das Ilhas de S. Thomé, Príncipe, Anno Bom e Fernando Pó*. Typographia da Revista, Porto.
- Maurer, Philippe (1997), *Tense–Aspect–Mood in Principiense*. In: Spears, Arthur K. – Winford, Donald (eds), *The Structure and Status of Pidgins and Creoles*. John Benjamins, Amsterdam. 415–435.
- McWhorter, J. (1992), *Substratal Influence in Saramaccan Serial Verb Constructions*. *Journal of Pidgin and Creole Languages* 7: 1–54.
- McWorther, J. (1997), *Towards a New Model of Creole Genesis*. Peter Lang, New York.
- Post, Marike (1995a), *Aspect marking in Fa d'Ambu. The elements xa and sa and their respective aspectual values*. In: *From Contact to Creole and Beyond*. Kézirat. 189–205.
- Post, Marike (1995b), *Fa d'Ambu*. In: Arends, J. – Muysken, P. – Smith, N. (eds.), *Pidgins and Creoles. An Introduction*. John Benjamins, Amsterdam. 191–204.
- Thiele, Petra (1989), *Das Tempus-, Modus-, Aspect-System der portuguesisch-basierten Kreolsprachen Westafrikas (unter besonderer Berücksichtigung des Kapverdischen)*. Dr. N. Brockmeyer Verlag, Bochum.
- Valkhoff, Marius. F. (ed.) (1975), *Miscelânea Luso-Africana*. JICU, Lisboa.

A példák forrásai

- Tjerk Hagemeijer személyes közlései
- A menina e as cabras. In: *Cultura in Movimento* N°1, Maio de 1990. 13–22.
- Soya de sun alê ku sun jingantxi. In: *Cultura em Movimento* N°1 1989. 38–45.
- Ferraz, Luiz Ivens – Valkhoff, Marius F. (1975), *A Comparative Study of São Tomense and Caboverdiano Creole*. In: Valkhoff 15–39.
- Ferraz, Luiz Ivens (1979), *The Creole of São Tomé*. Witwatersrand University Press, Johannesburg.
- Maurer, Philippe (1995), *L'Angolar: un créole afro-portugais parlé à São Tomé*. Helmut Buske Verlag, Hamburg.

- Post, Marike (2000), The use of generic and impersonal pronouns in Fa d'Ambô. In: d'Andrade, E. – Pereira, D. – Mota, M. A. (eds), *Crioulos de Base Portuguesa*. Associação de Linguística, Braga. 127–142.
- Valkhoff, M. F. (1966), Outline of the Creole of St. Thomas, Principe, and Annobón. In: *Studies in Portuguese and Creole*. Witwatersrand University Press, Johannesburg. 77–115.